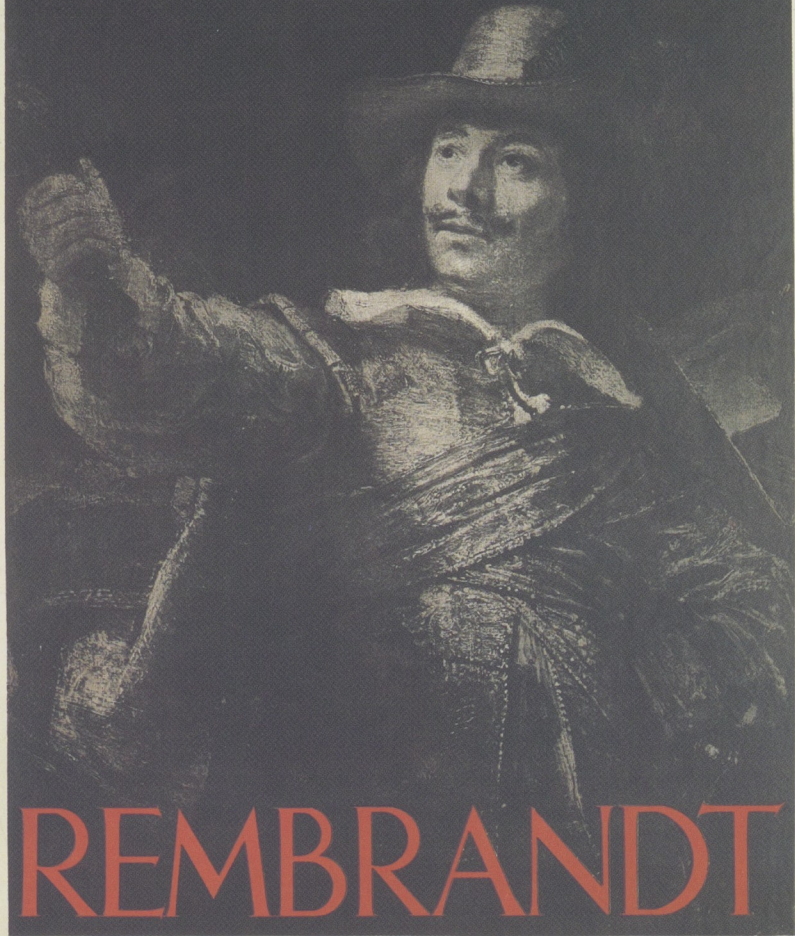

AMSTERDAM 1935

REMBRANDT

TENTOONSTELLING

TER VIERING VAN HET 50-JARIG BESTAAN VAN HET

13 JULI **RIJKSMUSEUM** 13 OCT

FRÉ COHEN

L. VAN LEER & CO. NV

De affiches voor de Rembrandttentoonstelling van 1935

• IRENE M. DE GROOT •

Afb. 6
FRÉ COHEN, *Affiche*
voor *Rembrandt-tentoonstelling*, *Rijksmuseum*, 13 juli – 13 oktober 1935. Machinale druk, 99 x 60 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-P-1985-13.

In 1932 organiseerde de gemeente Amsterdam voor het eerst Zomerfeesten om door culturele evenementen het toerisme te stimuleren. Het hoogtepunt was een tentoonstelling in het Rijksmuseum met schilderijen van Rembrandt. Vanwege de verslechterende politieke situatie in het buitenland zag Amsterdam in 1935 alweer van de Zomerfeesten af. Het vijftigjarig bestaan van het Rijksmuseumgebouw was echter in dat jaar voor de directie van het museum aanleiding om een tentoonstelling van allure te organiseren. De directeur van het Rijksmuseum, Frederik Schmidt-Degener (1881-1941), kwam met het voorstel weer een Rembrandt-tentoonstelling te houden. Die uit 1932 was buitengewoon succesvol geweest en bovendien was Schmidt-Degener van mening dat hij alleen met werken van Rembrandt zo'n jubileum een waardige invulling kon geven. Hij zag in de kunstenaar een miskend genie en greep iedere gelegenheid aan om deze miskenning recht te zetten. Zo stonden er voor 1938 en 1941 opnieuw tentoonstellingen over Rembrandt gepland, die echter vanwege de dreiging en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog geen doorgang vonden. Door voor zijn tentoonstellingen veel schilderijen uit particulier bezit te lenen wilde Schmidt Degener boven-

dien aan de overheid en aan mogelijke privé weldoeners duidelijk maken wat er nog aan belangrijke werken voor het museum verworven kon worden.¹

Tijdens de voorbereidingen werd een aparte commissie voor de propaganda gevormd.² Op de eerste vergadering, 27 februari 1935, besloot deze om vier kunstenaars uit te nodigen een affiche te ontwerpen. Een schilderij van Rembrandt en de aangepaste R van Rembrandts signatuur zouden het uitgangspunt voor de afbeelding moeten vormen.³ Commissielid Henriëtte van Dam van Isselt ging vervolgens te rade bij grafisch ontwerper Willem Sandberg (1897-1984). Hij was in die tijd al regelmatig betrokken bij tentoonstellingen in het Stedelijk Museum en goed thuis in de wereld van de moderne toegepaste grafiek.⁴ Hij gaf in geheel eigen stijl het volgende advies: *op zoek naar een nederlandsch affiche-kunstenaar vielen me de volgende namen in: de reclame ontwerpers paul schuitema piet zwart omdat wanneer men iets van rembrandt wil weer- geven zonder een schilderij te gaan copieeren, men onwillekeurig bij de foto-montage belandt (hetwelk echter weinig hollandsch zal aandoen). voorts in deze categorie nog: l. kalff (philips) doeve en dan de schilders: ernst leyden j. sjollema r. hynckes (een belg?) leo gestel van der lek peter alma johan van hell*

wellicht zijn leyden en gestel het best in staat iets grootsch te leveren, zooals bij het onderwerp past. walter (pseudonym) die thans bij philips werkt is vermoedelijk nog duitscher; zijn naamgenoot jean walther, die voor de k.n.s.m. werkt is een zwitser. natuurlijk ben ik me ervan bewust dat dit een mager lijstje is, doch helaas heeft ons lieve vaderland op dit gebied weinig goeds te bieden.⁵

De commissie nodigde uiteindelijk vijf in plaats van vier kunstenaars uit om een ontwerp te maken. Drie kwamen voor op het lijstje van Sandberg, de twee voor de 'fotomontage' juist niet, want de vergadering van 6 maart besloot: *De Heer de Roos en Mej. Cohen zullen worden uitgenoodigd een ontwerp te vervaardigen waarin een reproductie naar een detail van de Nachtwacht als hoofdmotief zal dienen. De Heeren Gestel, Sjollema en Kalff zullen worden uitgenodigd een vrije schets voor een affiche te maken. [...] De schetsen zullen zoo spoedig mogelijk gereed moe-*

*ten zijn en worden gehonoreerd met 50,- gld. Het uit [te] voeren ontwerp zal bovendien gehonoreerd worden met 200,- gld.*⁶

De keuze voor de typograaf Sjoerd de Roos (1877-1962) en de 'reclame-teekenaars en grafisch ontwerpster' Fré Cohen (1900-1943) lijkt een logisch gevolg van hun activiteiten voor de Zomerfeesten in voorgaande jaren. Fré Cohen voerde veel opdrachten uit voor de gemeente Amsterdam en was van 1929 tot 1932 werkzaam bij de Stadsdrukkerij.⁷ Vanaf het begin was zij intensief betrokken bij de Zomerfeesten. In 1932 was zij onder andere verantwoordelijk voor de vormgeving van de folder en de feestwijzer en de letteraffiches voor tentoonstellingen in het Historisch Museum en Museum Fodor. Zij werd daarentegen niet uitgenodigd voor het algemene affiche voor de Zomerfeesten of voor het affiche van de tentoonstelling in het Stedelijk Museum.⁸ Aan het affiche voor

Afb. 1
Anoniem, *Affiche Rembrandt-tentoonstelling*, Rijksmuseum, 11 juni-4 september 1932. Machinale druk, 89,5 x 61,5 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-P-1985-14.

Afb. 2
SJOERD H. DE ROOS, *Affiche Amsterdam Muziekfeest, zomer 1933*. Machinale druk, 100,5 x 62 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-P-08-18.112.

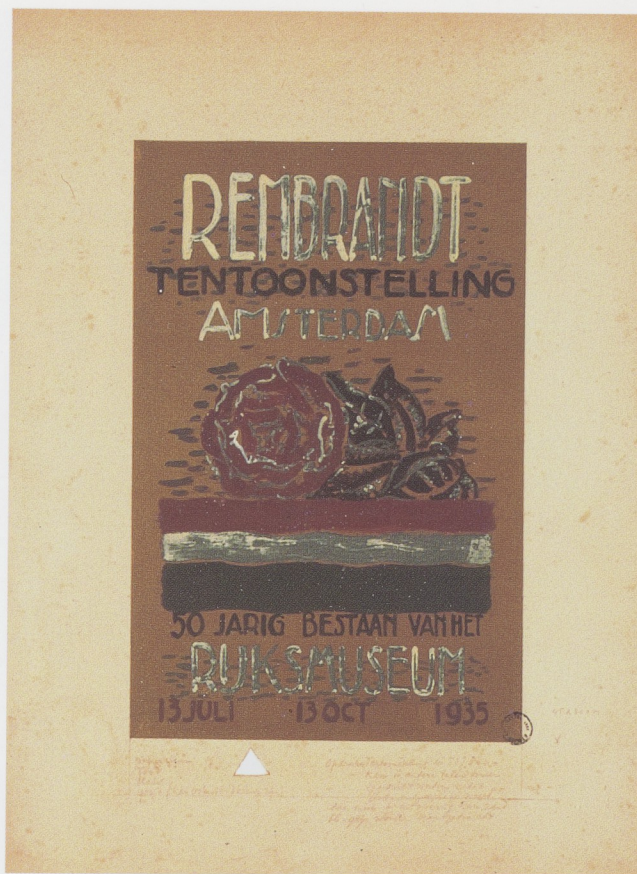

de Rembrandttentoonstelling van 1932 kwam niet eens een ontwerper te pas (afb. 1).⁹ Voor de Zomerfeesten van 1933 had Fré Cohen wederom de folder vormgegeven. In het jaar daarop ontwierp zij de met enthousiasme ontvangen letteraffiches voor openlucht-uitvoeringen en de tentoonstelling van oude Italiaanse kunst in het Stedelijk museum.¹⁰ Kortom, een indrukwekkende staat van dienst waardoor ze in 1935 voor het affiche werd uitgenodigd.

Sjoerd de Roos was in 1933 de ontwerper van het algemene affiche voor de Zomerfeesten geweest (afb. 2). Het in fraaie letters uitgevoerde biljet had hem lovende kritieken opgeleverd.¹¹ In 1935 bleek hij echter niet beschikbaar. In zijn plaats werd Jan van Krimpen gevraagd, werkzaam bij de firma Enschedé en Zonen en eveneens letterontwerper.¹²

De secretaris van de propaganda-commissie, de latere hoofddirecteur van het Rijksmuseum Arthur van Schendel, liet de vijf kunstenaars terstond van hun uitverkiezing weten. Omdat haast geboden was, gebeurde dit per telegram, zoals blijkt uit Gestels antwoord van 7 maart: *In antwoord op Uw, heden door mij ontvangen telegram, bericht ik U dat ik morgen – vrijdagmiddag ten 3 uur in het Rijks Museum aanwezig zal kunnen zijn.*¹³ Tijdens deze bijeenkomst kregen de kunstenaars de voorwaarden voorgelegd waaraan hun ontwerp moest voldoen. Zij werden kennelijk ook tot spoed gemaakt, want al vóór 23 maart waren de ontwerpen binnen.

De inzending van Leo Gestel (1881-1941) bestond uit een tweetal schetsontwerpen voor de reclameplaat v/d R. tentoonstelling op 1/4 vd. ware grootte benevens een 6tal opgezette schetskrabbels die wellicht bij de bespreking eenig nut kunnen hebben. Hij beschreef zijn ideeën in een uitvoerige toelichting: *Bij het ontwerpen heeft de volgende opvatting voorgestaan: In de eerste plaats moet de plaat een waardig cachet dragen. Gezien dat ze voornamelijk bij de*

spoorwegen zal geplaatst worden, tussen meerendeels bonte en hoogst kleurige naburen, in drukke omgeving, zal het noodig zijn dat de plaat door een uitzonderlijk aanzien aandacht trekt. In de schreeuwende kleurenmengelmoes zal men kunnen opvallen door een tegenstelling van eenvoud en stilte. (temeer daar het kleine formaat, hier berekend voor groote ruimten, geen gecompliceerdheid toelaat.) De inzender geeft dan ook zijn voorkeur aan het ontwerp op goud fond. (de kleine kleurkrabbels zijn alle z.i. te weinig eenvoudig) 't geen als zoodanig direct zal opvallen. versterkt door het eenvoudige sprekende kleurvlak v.d. vlaggekleuren met daarboven een kleurige bloemtak als symbool v.d. gebeurtenis, 't welk als een ornamentale partij is opgevat, waarboven – en onder direct duidelijk spreken de woorden: Rem-

Afb. 3
LEO GESTEL, Ontwerp voor affiche Rembrandt-tentoonstelling, Rijksmuseum 1935. Dekverf en goudbrons, 45 x 30 cm, gemonteerd op crèmekleurig karton, 66,5 x 50 cm, met notities van Gestel over de kleuren en opdruk. Instituut Collectie Nederland, inv.nr. R 6899.

Afb. 4

LEO GESTEL, *Ontwerp voor affiche Rembrandt-tentoonstelling, Rijksmuseum 1935*. Dekverf, 45 x 30 cm, gemonteerd op donkerbruin karton, 66 x 50 cm, met notities van Gestel over de kleuren en opdruk. Instituut Collectie Nederland, inv.nr. R 6898.

brandt Amsterdam Rijksmuseum. In de 2de plaats het overige schrift met nadere aanduidingen. Bij ev. uitvoering zal het aanbevelenswaard zijn een smalle rand van bl.grijs als omlijsting te reserveren; althans wanneer de plaat, zooals wel gebruikelijk, op een afzonderlijk bordje wordt geplakt. Aangezien de plaat voornamelijk bestemd is voor overkapt ruimten of interieurs zal m.i. de toepassing van (prima) goudbrons niet bezwaarlijk zijn. Het is gewenscht dat de spoorwegen zich voor het bedrukken van de gereserveerde 10 cm strook, overleg plegen met de ontwerper of ev. met de commissie.¹⁴

Zelf gaf Gestel dus de voorkeur aan het ontwerp met de rozen en de Nederlandse vlag, hoewel juist deze voorstelling de minst Rembrandtieke motieven bevat (afb. 3). Het tweede ontwerp toont een toen als zelfportret van Rembrandt beschouwd schilderij met daaronder het Rijksmuseumgebouw en weer de bloemtakken die voor Gestel symbolisch voor de feestelijke gebeurtenis waren (afb. 4).¹⁵ De kleine ontwerpen tonen globaal gezien

dezelfde elementen: portret in de manier van Rembrandt, Rijksmuseumgebouw, Nederlandse driekleur en bloemen. Zij zijn feller van kleur – te kleurig volgens de kunstenaar zelf – en zeer schetsmatig (afb. 5).¹⁶

Van Joop Sjollema (1900-1990), Louis Kalff (1897-1976) en Fré Cohen zijn de ontwerpen niet teruggevonden, maar wel enkele begeleidende brieven. Daaruit blijkt dat Sjollema's inzending bestond uit twee ontwerpen, waarvan dat met 'een onsymmetrische verdeling' zijn voorkeur had.¹⁷ Over de voorstelling schreef hij niet. Ook de brief van Kalff biedt daarover weinig houvast: *bijgaande schets zal voor een e.v. uitwerking eenige wijzigingen zeker noodig maken. De letters moeten nauwkeurig worden geteekend, 't woord "Rijksmuseum" dat nu op 't donkergrijs "glimmert" zal een dun wit contourtje moeten krijgen, dan wordt 't rustiger, "Rembrandt" heeft dat niet nodig omdat 't op 't lichte grijs staat. Uitvoerbaar in drie kleuren (offset of steendruk) de twee grijsen worden in de groote tekening ook ietwat genuanceerd.¹⁸*

Afb. 5

LEO GESTEL, *Zes bladen uit een schetsboek met ontwerpen voor affiche Rembrandt-tentoonstelling, Rijksmuseum 1935*. Potlood, aquarel en dekverf, elk 19,5 x 13,5 cm, samen gemonteerd op donkerbruin karton, 47,5 x 66,5 cm. Instituut Collectie Nederland, inv.nr. R 6897 A-F.

Fré Cohens uitleg bij haar inzending gaf andere informatie: *Ik heb mij tot mijn spijt niet aan de met de heer Jan van Krimpen gemaakte afspraak kunnen houden, het biljet op halve grootte te maken, daar de foto hiervoor te groot was. Dit heb ik te voren niet kunnen voorzien – om een overtuigend stuk van de foto uit te snijden was een groter formaat van het biljet noodig (het is nu bijna op ware grootte geteekend). Mijn excuus hiervoor aan den Heer Jan v. Krimpen. Verder heb ik door eenige experimenten te veel van de mij ter beschikking gestelde bruine fotoafdruk afgeknipt, zoodat ik een zwarte afdruk (bovendien glanzend) moest gebruiken. Het is de bedoeling dat bij eventuele uitvoering, het biljet gedrukt wordt sepia-bruin (dus bijna zwart) met een rood dat iets meer naar oranje neigt dan dat hetwelk ik moest gebruiken (om naast het zwart niet te detoneeren.). Ik verzoek de commissie vriendelijk deze feiten wel in overweging te willen nemen.*¹⁹

Uit deze brief blijkt dat de commissie aan Cohen en waarschijnlijk ook aan Van Krimpen bruin en zwart gekleurde uitvergrotingen ter beschikking had gesteld. Deze moeten welhaast 60 x 50 cm hebben gemeten, want Cohen haalde aan alle vier zijden een stuk van de opname weg en dan nog gaf zij aan dat het *bijna op ware grootte* was. Of beiden dezelfde uitvergroting met vaandrig Jan Visscher Cornelissen meekregen, is niet zeker. Een hele reeks glasnegatieven met details van de Nachtwacht was ook toen al beschikbaar.²⁰

Op de vergadering van 23 maart viel de beslissing. De schetsen van Gestel, Kalff en Sjollema werden door de Commissie niet geschikt geacht voor het doel waarvoor het affiche in de eerste plaats bestemd was: *Hoewel overtuigd van de artistieke waarde van Uw ontwerpen, was de Commissie van oordeel, dat de "vrye" ontwerpen in het algemeen minder geschikt waren voor het doel waarvoor de affiche in de eerste plaats bestemd is. Zy besloot daarom een*

*affiche van een reproductie met tekst te doen vervaardigen.*²¹

Bij de keuze tussen de ontwerpen van Jan van Krimpen (1892-1958) en Fré Cohen werden 'de distinctie' en de vorm van de letters van Van Krimpens ontwerp zeer geapprecieerd. De doorslag gaf echter 'de grootste suggestieve werking' om de aandacht van het publiek te trekken van het ontwerp met de fotomontage van Fré Cohen.²²

Daarna kregen allen het verzoek om een nota in te sturen zodat de toegezegde honoraria van f 50 en f 200 konden worden toegezonden.²³ Kort daarop stuurde Van Schendel de ontwerpen terug aan de buiten Amsterdam wonende Gestel, Kalff en Van Krimpen.²⁴ Sjollema, die in Amsterdam woonde, bracht en haalde zijn ontwerp waarschijnlijk persoonlijk.

De steen- en offsetdrukkerij L. van Leer & Co. kreeg opdracht het affiche te drukken. Volgens de aanwijzingen van Fré Cohen zijn daarop voor de afbeelding 'sepiabruin' en voor de letters en cijfers een naar oranje neigend rood gebruikt (afb. 6; zie p. 258). De totale oplage bedroeg 2500 affiches van het formaat 125 x 84 cm met Nederlandse tekst en 4700 van het kleinere formaat, 100 x 62 cm, waarvan 2000 met Nederlands, 1200 met Engels, 1000 met Frans en 500 met Duits opschrift.²⁵

Behalve het hiervoor besproken beeldaffiche vestigde ook een 'tekstaffiche' de aandacht op de tentoonstelling (afb. 7).²⁶ Dit kwam tot stand in samenwerking met museum Boymans in Rotterdam. In de zomer van 1935 vond namelijk ter gelegenheid van de opening van het nieuwe museum Boymans een tentoonstelling plaats met meesters uit de Delftse school onder de titel *Vermeer*. Al vroeg in het jaar was tussen beide musea overeengekomen dat de publiciteit in Nederland gescheiden zou blijven.²⁷ Daarnaast zag men in dat aan gemeenschappelijke publiciteit in het buitenland belangrijke voordelen verbonden waren.²⁸ Daarom werd besloten om

speciaal voor het buitenland een tekstafliche voor beide tentoonstellingen te laten drukken. De opdracht daarvoor ging naar de Grafische Inrichting Johan Enschedé en Zonen te Haarlem, tevens drukker van de Rembrandtcatalogus. De tekst – in vier talen – kwam tot stand in samenspraak met Boymans en werd met het in de drukkerij voorhanden zijnde materiaal in zwart, rood en blauw gedrukt.²⁹ De oplage bedroeg 1600 stuks: 200 Nederlandse, 200 Duitse, 600 Engelse en 600 Franse.³⁰ De Nederlandse en Franse affiches – vooral voor België bestemd – hadden ook nog een regel met informatie over speciale spoorwegtarieven vanaf Brussel.³¹

Een spectaculair slot kreeg de Rembrandttentoonstelling door een verlenging met twee weken waarvoor ook 35 werken uit de Vermeertentoonstelling naar Amsterdam kwamen. Grote rode streken *Verlengd tot 3 November* en blauwe streken *VERMEER* werden daarvoor op de eerdere aankondigingen geplakt.³²

De tentoonstelling trok het recordaantal van 126.000 bezoekers. Ondanks de heersende wereldwijde crisis waardoor buitenlanders massaal wegbleven, kwam het totale bezoekerscijfer van het Rijksmuseum in 1935 zodoende nog op ruim 242.000.³³

Afb. 7
Anoniem, Affiche
Rembrandt-tentoon-
stelling, Rijksmuseum,
13 juli tot 13 oktober en
Vermeertentoonstelling,
Museum Boymans,
7 juli tot 1 oktober 1935.
Machinale druk, 100 x
62 cm. Museum
Enschedé, Haarlem.

NOTEN

- * GAA staat voor de archieven in het Gemeente-archief Amsterdam.
- * RMA staat voor de archieven van het Rijksmuseum Amsterdam die in het Rijksarchief Noordholland te Haarlem bewaard worden.
- 1 J. Beijerman-Schols *et al.*, 'Rembrandt-tentoonstelling in het Rijksmuseum', *Geschiedenis in Beeld 1550-2000*, Zwolle/Amsterdam/Dordrecht/Rotterdam 2000, p. 265. Gijs van der Ham, *200 jaar Rijksmuseum. Geschiedenis van een nationaal symbool*, Rijksmuseum Amsterdam 2000, p. 257.
  - 2 De commissieleden bekleedden strategische functies. D. Hudig L.Jzn. (voorzitter): voorzitter van de Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer "t Koggeschip", Amsterdam; A.F.E. van Schendel en dr. A.B. de Vries (beiden secretaris): wetenschappelijk volontair bij het Rijksmuseum; mevrouw H. van Dam van Isselt: referendaris van de afdeling Kunstzaken van de gemeente Amsterdam; P. Cronheim: bestuurslid Wagnervereeniging, Amsterdam; D. Kouwenaar: voorzitter van de Vereeniging 'De Amsterdamse Pers'; W.A. van Leer: secretaris van de Stichting Dante Alighieri, Amsterdam; G.M. Greup: secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam; Jhr. D.C. Röell: conservator schilderijen bij het Rijksmuseum.
  - 3 Notulen van de vergadering van de propaganda-commissie, d.d. 27 februari 1935, RMA 2313 en GAA 5192-98.
  - 4 Willem Sandberg was van 1945 tot 1962 directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam.
  - 5 Brief van Willem Sandberg aan Henriëtte van Dam van Isselt, d.d. 1 maart 1935, GAA 5192-98.
  - 6 Notulen van de vergadering van de propaganda-commissie, d.d. 6 maart 1935, RMA 2313 en GAA 5192-98.
  - 7 Documenten in GAA 15004. Peter van Dam en Philip van Praag, *Fré Cohen 1903-1943. Leven en werk van een bewogen kunstenaar*, Abcoude 1993. Peter van Dam en Philip van Praag, *Amsterdam gaf het voorbeeld. Gemeentelijke opdrachten aan grafische kunstenaars 1912-1939*, Abcoude 1997.
  - 8 Na veel geharrewar door respectievelijk Meijer Bleekrode en Raoul Hynckes ontworpen.
  - 9 Doorslag van brief van Schmidt-Degener aan Otto Hanrath, d.d. 7 mei 1932: *zoals ik reeds mondeling in het vooruitzicht stelde, het affiche voor de Rembrandttentoonstelling, die nu definitief doorgaat, [zal] slechts met letters gedrukt worden, zulks om de onkosten die toch al hoog zijn, zooveel mogelijk te beperken*, RMA 2297.
  - 10 *Het ware te wenschen, dat haar meerdere kansen geboden werden, hetgeen de ontwikkeling van het Nederlandsch affiche in een te schaars typografisch genre slechts ten goede kan komen*. Krantenknipsel, GAA 15004, map A.
  - 11 In bewoordingen als: *een prachtig letterbiljet, met wonderlijk sterke en toch elegante letters, een overtuigend bewijs hoe eenvoudig en voornaam een affiche moet zijn om een zoo hoog mogelijk effect te bereiken*. Krantenknipsels, GAA 5192-78.
  - 12 Zie toevoeging in de notulen van de vergadering van 6 maart 1935, RMA 2313.
  - 13 Brief van Gestel aan Van Schendel, d.d. 7 maart 1935, RMA 2307¹. Dit moet wel het antwoord zijn op de ongedateerde tekst voor een telegram van Van Schendel aan Gestel *Verzoeken U Vrydagmiddag drie uur by bespreking* (met potlood toegevoegd in handschrift Van Schendel *inzake ontwerp affiche*) in *Rijksmuseum aanwezig te willen zyn.*, RMA 2307¹.
  - 14 Brief en toelichting van Gestel aan Van Schendel, d.d. 22 maart 1935, RMA 2307¹. Van de door Gestel genoemde strook voor de Spoorwegen is later geen sprake meer.
  - 15 A. Bredius, *Rembrandt schilderijen*, Utrecht 1935, nr. 24: Zelfportret als officier. Tegenwoordig wordt het schilderij (Mauritshuis, Den Haag) beschouwd als het Zelfportret van een onbekende kunstenaar uit Rembrandts directe omgeving. J. Bruyn *et al.*, *A Corpus of Rembrandt Paintings*, Den Haag 1982-, dl. 3 (1989), C 98.
  - 16 De tekeningen zijn afkomstig uit de nalatenschap van An Gestel-Overtoom die via de Amsterdamse Rijksacademie van Beeldende Kunsten in 1982 werd opgenomen in de collectie van de Rijksdienst Beeldende Kunsten in Den Haag, nu het ICN. Jelle Bouwhuis, *Leo Gestel. Een onbekende collectie werken op papier*, Zwolle/Leeuwarden/Rotterdam 2000, pp. 148-149. Met dank aan Annemarie Vels Heijn die mij op deze tekeningen attent maakte.
  - 17 Ongedateerde brief van Sjollema aan Van Schendel, RMA 2307².
  - 18 Brief van Kalf aan de Propaganda-commissie van de Rembrandtvereniging (sic), d.d. 20 maart 1935, RMA 2307².
  - 19 Brief van Cohen aan de Commissie ter beoordeling der ingezonden ontwerpen, d.d. 22 maart 1935, RMA 2307¹.
  - 20 Er bestonden ten minste achttien glasnegatieven 18 x 24 cm en zes 24 x 30 cm met details van de Nachtwacht. Met dank aan Eli Valeton.
  - 21 Doorslagen van de brieven van Van Schendel aan Gestel en Kalf, d.d. 26 maart 1935, RMA 2307^{1 en 2}.
  - 22 Notulen van de vergadering van de propaganda-commissie, d.d. 23 maart 1935, RMA 2313 en doorslag van de brief van Van Schendel aan Van Krimpen, d.d. 26 maart 1935, RMA 2307².
  - 23 Doorslagen van de brieven van Van Schendel aan Gestel, Kalf, Van Krimpen, d.d. 15 april 1935, RMA 2307^{1 en 2}; nota's, RMA 2310, nrs. 8, 9, (9a), 53; stortingsbewijzen, RMA 2310, nrs. 8, 9 en 53; ontvangstbewijzen RMA 2310, nrs. 5, 10, 18.

- 24 Bewijzen van terpostbezorging, d.d. 28 maart 1935, RMA 2307².
- 25 Rekening à f 1310,40, d.d. 31 juli 1935, RMA 2310, nr. 90. Het kleine aantal Duitse affiches was het gevolg van een valutabeperking in Duitsland. Omdat niet meer dan 10 DM mocht worden uitgevoerd, werden weinig Duitse bezoekers verwacht.
- 26 De letteraffiches zijn tot dusver alleen aangetroffen in het Museum Enschedé te Haarlem. Met vriendelijke dank aan J.W. Enschedé.
- 27 Fré Cohen ontwierp voor de tentoonstelling in Museum Boymans een affiche met de *Vrouw bij het raam* van Vermeer (Metropolitan Museum of Art, New York).
- 28 Samenvatting van de besprekingen over de gemeenschappelijk te voeren propaganda, d.d. februari-maart 1935, RMA 2307¹.
- ≤ Doorslag van brief van A.B. de Vries(?) aan D. Hannema, RMA 2307¹.
- 30 Nota 551 van Enschedé, d.d. 14 juni 1935, voor 1600 affiches in 4 soorten uitgevoerd in 3 kleuren offsetdruk form. 62 x 100 c.M. inclusief het opplakken van 600 strooken met gewijzigden Franschen tekst à f. 275 en voor 100 affiches uitgevoerd in 2 kleuren boekdruk à f. 20,50, RMA 2310, nr. 101 en overzicht, RMA 2314. NB De laatst genoemde 100 affiches waren die voor de tentoonstelling *Hollandsche Teekenkunst in de Gouden Eeuw* die gelijktijdig met de Rembrandttentoonstelling in de tentoonstellingszaal van het prentenkabinet was te zien.
- 31 Op de affiches met Franse tekst was eerst gedrukt *Profitez des prix réduits des Chemins de Fer Néerlandais*. In opdracht van de propagandacommissie werd door Enschedé de strook met deze onjuiste tekst afgesneden en door een opgeplakte strook met *Prix réduits des Chemins de Fer Néerlandais à partir de Bruxelles* vervangen. Doorslag van brief van Van Schendel aan Fa. Enschedé, d.d. 4 juni 1935, RMA 2307¹.
- 32 Rekening van Van Leer, d.d. 30 oktober 1935, RMA 2310, nr. 248.
- 33 In 1934: bijna 140.000, in 1936: 183.000. Ton Koot, 'Bespiegeling over de bezoekcijfers', *Bulletin van het Rijksmuseum* (jubileum uitgave) 6 (1958), pp. 73-82. Gijs van der Ham, *op.cit.* (noot 1), p. 255.